
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXI (2024), №2
s. 107-127
doi: 10.36121/abulawa.21.2024.2.107

Adam Buława
ORCID:0000-5546-908X
(Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego)

Unici wobec polskiego ruchu narodowyzwolenczego (1860-1864)

Streszczenie: Tekst stanowi zarys zagadnienia stosunku wyznawców obrządku greckokatolickiego do polskiego ruchu narodowego 1. połowy lat 60. XIX w., od okresu demonstracji patriotycznych, poprzez konsolidowanie struktur konspiracyjnych, aż po fazę zmagani zbrojnych z armią carską. Odnosi się do położenia cerkwi unickiej w habsburskiej Galicji, na obszarze stanowiących część rosyjskich Ziem Zabrzanych guberni białoruskich, jak również eparchii chełmskiej Królestwa Polskiego.

Słowa kluczowe: unici/grekokatolicy, polski ruch narodowy/wyzwolenczy, diecezja/eparchia chełmska, księża unicy, manifestacje patriotyczne, powstanie styczniowe 1863-1864

Uniates towards the Polish national liberation movement (1860-1864)

Annotation: The text outlines the issue of the attitude of the followers of the Greek Catholic rite in relation to the Polish national movement in the first half of the 1860s, from the period of patriotic demonstrations, through the consolidation of conspiratorial structures, to the phase of armed struggles with the tsarist army. It refers to the location of the Uniate church in Habsburg Galicia, in the area constituting part of the Russian Taken Territories Belarusian governorates, as well as the Chełm Eparchy of the Kingdom of Poland.

Keywords: uniates/greek catholics, polish national (liberation) movement, dioecesis/eparchy of Chełm, uniate priests, patriotics demonstrations, January Uprising 1863-1864

Na stosunek Kościoła unickiego do polskiego ruchu narodowyzwolenczego lat 60. XIX w. oddziaływał splot czynników wewnętrznych i zewnętrznych. Zasadnicze znaczenie miały dwa aspekty: odniesienie do kwestii ruskiej władz Tajemnego Państwa Polskiego, jak też potencjalna świadomość wspólnoty interesów z narodem polskim przejawiane przez greckokatolicką hierarchię oraz wiernych.¹ Warto temu się

---

¹ Por. A. Krochmal, *Kościół unicki (greckokatolicki) wobec polskich powstań narodowych*, [w:] *Rola Kościo-*

przyjrzeć w odniesieniu do austriackiej Galicji (gdzie Kościół grecko-katolicki staje się rusińskim kościołem narodowym), podległych Imperium Rosyjskiemu guberni białoruskich (gdzie pamięć o Unii stała się czynnikiem konstytutywnym „białoruskości”) oraz Królestwa Polskiego (gdzie niejednoznacznie kształtowały się relacje pomiędzy unitami a łacinnikami i Polakami).

Galicyjscy wyznawcy kościoła greckokatolickiego a polski ruch narodowy

W drugiej połowie XIX w. Kościół greckokatolicki na ziemiach zaboru austriackiego zaczął być faworyzowany przez władze wiedeńskie, co umożliwiło mu pełnienie roli kolebki krystalizującego się ukraińskiego ruchu narodowego.² Od 1848 r. przed rusińskim społeczeństwem w Galicji pojawił się problem tożsamości, dookreślenia, kim jest: odrębnym, wschodniosłowiańskim narodem ruskim, częścią ukraińskiego czy fragmentem „wszechruskiego.”³ Szczególną rolę do odegrania w tym zakresie miało do odegrania greckokatolickie duchowieństwo. Na początku lat 60. XIX w. wśród kleru unickiego dominowała tzw. orientacja staroruska/moskalofilska. Ich narodowi konkurenci szansę na powstanie niezależnego państwa upatrywali w odseparowaniu się od społeczności polskiej. Rusini obydwu opcji wykazywali lojalizm wobec władz austriackich, postrzeganych w kategoriach obrońców praw tejże społeczności.

Reprezentanci włościństwa oraz księża greckokatolicycy zarówno w składzie powołanego w 1861 r. parlamentu austriackiego (Reichsrat), jak też Sejmu Krajowego we Lwowie uchylali się od współpracy z Polakami. Wśród wirylistów sejmu galicyjskiego znaleźli się obok łacińskich biskupi greckokatolicycy (metropolici Grzegorz Jachimowicz i Spirydion Litwinowicz, biskup przemyski Tomasz Polański).⁴ Podczas ostatnich miesięcy rządów metropolita Jachimowicz zachowywał dystans do wydarzeń politycznych. Jego następcą, Litwinowicz, przeciwdziałał polskim wpływom domagając się podziału Galicji według kryterium narodowego, ponadto odmówił wsparcia idei ochotniczego legionu ruskiego. Biskup Polański dyslokował kapłanów unickich sprzyjających powstaniu.⁵

Po śmierci 5 ofiar lutowej manifestacji warszawskiej oraz ogłoszeniu żałoby narodowej w Królestwie Polskim i na Litwie w 1861 r., solidaryzując się z rodakami z zaboru rosyjskiego przerwano w Galicji zabawy w miejscach publicznych i w domach prywatnych. Wszakże „Rusini, jakby na urągowisko, wyprawiali publiczne bale i zabawy różne, na których księża i klerycy ruscy rej wodzili”.⁶ Dominowała

ta w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej, red. J. Krochmal, Warszawa 2017, s.625

² J. Ziółek, *Kościół greckokatolicki w powstaniach narodowych*, „Rocznik Białkopodlaski”, 2000-2001, t. 8-9, s. 178; J. Kozik, *Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830-1848*, Kraków 1973, s.59; W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*, Lublin 1992, s. 36-37.

³ A. Krochmal, *Kościół unicki w Galicji i na Chełmszczyźnie wobec manifestacji patriotycznych i powstania styczniowego (1861-1864)*, „Teka Komisji Historycznej” 2013, t. 13, s.51.

⁴ Tamże, s. 55.

⁵ Tamże, s. 65-67.

⁶ J. Stella-Sawicki, *Galicja w powstaniu 1863 r.*, Lwów 1913, s. 8; S. Kieniewicz, *Adam Sapieha 1838-1903*, Lwów 1939, s. 355.

obojętna postawa większości duchowieństwa galicyjskiego wobec wydarzeń poprzedzających wybuch powstania.

Już po rozpoczęciu insurekcji, rusińskie ugrupowania występowały zdecydowanie przeciwko polskiemu ruchowi, zaś inspirowani przez unickich księży chłopci donosili władzom o przygotowaniach⁷. Na pograniczu organizowano patrole strażnicze dla chwywania uczestników ruchu zbrojnego. Z czasem sytuacja uległa zmianie, według W. Rudnickiego „liczni synowie duchownych uciekali z domów rodzinnych i lwowskiego seminarium do oddziałów wychodzących do Królestwa Polskiego”.⁸ Zygmunt Miłkowski opisał wejście do gmachu lwowskiego Sejmu Krajowego posła ludowego Iwana Karpynca z Czortkowa, który nie mógł wyjść z podziwu widząc wychodzący do powstania oddział złożony z Polaków (w konfederatkach) oraz Rusinów (w baranich czapkach).⁹

Pozytywne zmiany wśród społeczności ruskiej spowodowało przed wszystkim wkroczenie do Galicji z końcem maja 1863 r. oddziału gen. Edmunda Różyckiego, w składzie którego znaleźli się przedstawiciele tzw. nurtu chłopomańskiego, wyróżniający się dobrym usposobieniem do tutejszej ludności i znajomością jej języka.¹⁰ Silny oddźwięk miały zyskać letnie sukcesy powstańców, a szczególnie zwycięstwa Heydenreicha-Kruka pod Chruśliną i Żyrzynem. W. Rudnicki pisał, że unicy duchowni w obwodach stanisławowskim, stryjskim, brzeżańskim, czortkowskim i tarnopolskim, czyli tam, gdzie działali byli studenci Uniwersytetu Kijowskiego „otworzyli swoje domy dla powstańców, karmili konie należące do formujących się oddziałów, płacili rewolucyjne podatki i sami już umundurowywali i wysyłali swoich synów do oddziałów. Dość powiedzieć, że wszyscy chłopci poszli za ich przykładem.”¹¹ Czy jednak aby na pewno?

W lwowskich świątyniach organizowano nabożeństwa żałobne za poległych obu obrządków katolickich.¹² 19 czerwca 1863 r. w kościele bernardynów – za „poległych w bojach z Moskwą” obrządku łacińskiego i greckokatolickiego. 27 czerwca 1863 r. w kościele Maryi Panny Śnieżnej – za kapłanów obu obrządków, m.in. greckokatolickiego księdza Siemiaszkę. U jezuitów modlono się 3 lipca 1863 r., nazajutrz u karmelitów, dla uczczenia m.in. Jakóba Wolińskiego, greckokatolickiego ucznia gimnazjum tarnopolskiego z oddziału Borelowskiego-Lelewela. Podobnie 4 listopada 1863 r. nabożeństwo w sanockim kościele rzymskokatolickim za poległego pod Batorzem Medarda Tchorznickiego zgromadziło różne grupy społeczne oraz księży obu obrządków.¹³

⁷ W. Rudnicki, *Rys historyczny powstania 1863-1864 w południowo-zachodnich guberniach* [w:] *Zbiór zeznań śledczych o przebiegu powstania styczniowego*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965 s. 246.

⁸ *Tamże*, s. 246; F. Ramotowska, *Tajemne państwo polskie w powstaniu styczniowym. Struktura organizacyjna*, cz. 2, Warszawa 2000, s. 485.

⁹ Z. Miłkowski, *Sprawa ruska w stosunku do sprawy polskiej*, Lwów 1902, s. 11-12.

¹⁰ W. Rudnicki, *op.cit.*, s. 246; F. Ramotowska, *op.cit.*, cz.2, s. 485.

¹¹ W. Rudnicki, *op.cit.*, s. 246-247.

¹² A. Krochmal, *Kościół unicki w Galicji i na Chełmszczyźnie*, s. 71, 73-74 (LBN, zesp. 45, cz.1, Rękopisy Biblioteki Poturzyckiej Dzieduszyckich, sygn. 997, Materiały dotyczące powstania styczniowego 1863-1864, s. 682, 679, 685-686).

¹³ *Tamże*, s. 70.

Jesienią 1863 r. powstańczy Rząd Narodowy w osobie komisarza płk Jana Stelli-Sawickiego podjął rozmowy z „reprezentantami” „czysto ruskiej młodzieży.”¹⁴ Chodziło m. in. utworzenie oddziału ruskiego, który wkroczyłby w Lubelskie i wsparłby powstanie. Interlokutorzy, uznając Moskali za wspólnych wrogów zażądali, aby: – ubrany na ludowo oddział składał się z Rusinów obrządku wschodniego, z ruską komendą, oficerami i dowódcą – RN udzielił pisemnej obietnicy rozwoju języka i narodowości ruskiej, powstania szkół z ruskim językiem nauczania oraz zobowiązał się zmusić szlachtę do posyłania dzieci do szkół ruskich i wychowania na szlachtę ruską. Ostatni, nierealny warunek pogrzebał całą koncepcję.

Latem 1863 r. powołano w Haliczu „pierwsze rusińskie, rewolucyjne stowarzyszenie” w celu wsparcia powstania polskiego.¹⁵ W zimie 1863-1864 r. złożony z demokratycznej inteligencji Komitet Rusinów galicyjskich przy lwowskim czasopiśmie „Meta” pertraktował za pośrednictwem gen. Różyckiego z Rządem Narodowym Traugutta o antycarskie współdziałanie¹⁶. Zabiegi owej Postępowej Gromady Rusińskiej, ze względu na odmienne podejście do formy wzajemnego związku państwowego (strona polska - w duchu przedrozbiorowym, złożonej z Polski, Litwy i Rusi Rzeczypospolitej; strona ukraińska - w trybie dobrowolnej federacji) zakończyły się niepowodzeniem.¹⁷

Wsparcie zakordonowego powstania ze strony ruskiej społeczności Galicji Wschodniej nie przybrało nigdy masowego charakteru. Mimo to można odnotować konkretne przypadki udziału Rusinów w insurekcji. Według Magdaleny Micińskiej spośród blisko 2 tys. osób z Galicji, a 356 ze Wschodniej, jakie trafiły na zesłanie w głąb Rosji udało się ustalić 9 wiernych Kościoła unickiego.¹⁸ Piotr Łossowski i Zygmunt Młynarski odnaleźli 10 rusińskich uczestników wydarzeń powstańczych:¹⁹

- Andrzej Hawryluk, mieszczanin,
- Józef Hawryluk, jego brat
- Mikołaj Hulik, wyrobnik,

¹⁴ Tamże, s. 61-64; J. Stella-Sawicki, *Udział Galicji w powstaniu* [w:] *Wydawnictwo materiałów do historii powstania*, t. 2, Lwów 1890, s. 67. W lipcowych rozmowach członka Rady Krajowej, Rusina Juliana Ławrowskiego z komisarzem RN, Władysławem Majewskim pośredniczył bazylianin, o. Laurysiewicz.

¹⁵ W. Rudnicki, *op.cit.*, s. 247.

¹⁶ F. Ramotowska, *op.cit.*, s. 487.

¹⁷ *Dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego i Rządu Narodowego 1862-1864*, red. E. Halicz, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s.327-338; F. Ramotowska, *op.cit.*, s.488-493.

¹⁸ M. Micińska, *Galicjanie -zesłańcy po powstaniu styczniowym. Zesłania w głąb Cesarstwa Rosyjskiego, działalność księdza Ludwika Ruczki, powroty*, Warszawa 2004.

¹⁹ P. Łossowski, Z. Młynarski, *Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy w powstaniu styczniowym*, Wrocław 1959, s. 202-204 (AGAD, Akta Zarządu General-Policmajstra w Królestwie Polskim, nr 6251, k.119; nr 6271, k.220, nr 6271, k. 220; „Ojczyzna, 12 VI, 7 X 1864, J. Białynia-Chołodecki, *Księga Pamiątkowa opracowana staraniem Komitetu Obywatelskiego w czterdziestą rocznicę powstania styczniowego*, Lwów 1904, s.236, AGAD, Akta Zarządu Naczelnika Wojennego Oddziału Lubelskiego, k. 141; J. Maliszewski, *Powstanie styczniowe. Notatki biograficzne uczestników*, Warszawa 1931, s.64; B. Limanowski, *Pamiętniki 1835-1870*, Warszawa 1837, s.377; Z. Kolumna-Nowolecki, *Pamiętka dla rodzin polskich. Krótkie wiadomości o straconych na rusztowaniach, poległych i zmarłych na wygnaniu syberyjskim i tułactwie ofiar 1860-1866 roku*, Kraków 1868, cz.2, s. 244; „Dziennik Poznański”, 5 II 1864; S. Zieliński, *Bitwy i potyczki 1863-1864*, Rapperswil 1913, s.119.

- Gabriel Hykawy, woźnica, walczył w partii Sienkiewicza pod Poryckiem i Baraniami Przetokami,
- Michaił Morojew,
- Morosko,
- Jan Sawańczuk, stolarz ze Lwowa, walczył w partiach Zapałowicza, Czerwińskiego, Wysockiego i Komorowskiego pod Tuczapami, Radziwiłłowem i Poryckiem,
- Antoni Kulmatycki, syn parocha, który przeżył katorgę,
- Mikołaj Sawicki, syn diaka, ochotnik partii Borelowskiego-Lelewela, poległy pod Batorzem,
- Mikołaj Sidor, walczył w partii Komorowskiego, ranny pod Starą Wsią.

Anna Krochmal rozbudowała wykaz należących do obrządku unickiego galicyjskich uczestników powstania.²⁰

- Miron Krypiakiewicz – literat ze Lwowa, pełnomocnik naczelnika województwa lubelskiego,
- Jan Mittag – zarządca drukarni we Lwowie, szeregowiec w oddziale powstańczym Aleksandra Krukowieckiego, uczestnik bitew pod Ibramowicami, Głanowem i Pieskową Skałą,
  - Lubomir Zambasowicz z Przemyśla, inżynier kolei żelaznej, podporucznik strzelców w oddziale Grelińskiego, uczestnik bitew pod Grabowcem i Stempkowem,
  - Dymitr Procajłowicz – ur. w Uhnowie (pow. kołomyjski), szeregowiec, uczestnik bitew pod Panasówką, Batorzem, Kockiem, Wołą Korybutową.

Autorka ta twierdzi, że pojedyncze przypadki zaangażowania ludności rusińskiej z Galicji w zakordonowe powstanie można odnaleźć także w innych źródłach.²¹

Białoruscy eks-unicy wobec polskiego ruchu narodowego

Ze względu na niedostateczną podbudowę źródłową zagadnienie zostanie jedynie zasygnalizowane. Po oficjalnej likwidacji unii brzeskiej na Ziemiach Zabranych (1839) samodzielnemu potrzebowało dziesięcioleci, aby wśród mieszkańców Zachodniej Białorusi zagasić unickiego ducha, podtrzymywanego przez byłych księży greckokatolickich, trwających przy oficjalnie porzuconej wierze. Pojawiła się nowa kategoria wiernych – krypto-unicy, „pozorni prawosławni”, a także niemało tajnych parafii, w których wyznawano prześladowaną wiarę, udając wyznawców prawosławia.²² W raporcie dla oberprokuratora Synodu likwidator Unii Józef Siemiaszko w 1853 roku pisał, że nie należy zapominać, iż prawosławni z zachodnich rejonów Białorusi to „świeżo nawróceni” i przy okazji szybciej niż gdzie indziej

²⁰ A. Krochmal, *Kościół unicki w Galicji i na Chełmszczyźnie*, s.72-73 (AGAD, Zbiór materiałów różnych dotyczących powstania styczniowego, sygn.10, Deklaracje przystąpienia do Towarzystwa Weteranów Polskich z 1863, s.7, 12, 27, 30; J. Białynia-Chołodocki, *op.cit.*, s.162, 272, 391).

²¹ *Taż*, *op.cit.*, s. 73 (Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkps 7228/I, Papiery B. i M. Wysłouchów, t. 54, Spis włościan poległych, straconych i zesłanych w powstaniu 1863-1864).

²² S. Marazava, *Pounicka Białoruś (1839-1917)*, [w:] *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku*, t.6, *Kościół katolicki*, Biblioteka Europae Orientalis, red. T. Gawin, Warszawa 2022, s. 46-47.

oderwaliby się od Cerkwi wschodniej i narodowości rosyjskiej, bo w nich „żyje jeszcze poczucie innej wiary i innej narodowości.”²³

Wykorzystując te nastroje czołowy działacz konspiracyjny na ziemiach białoruskich, Konstanty Kalinowski, w broszurach pt. „Hutorka dwóch susiedou” oraz „Hutorka staroho dzieda” eksponował potrzebę przywrócenia Unii, rozumianej jako prawdziwa wiara dziadów i pradziadów, przypominając opór przeciw jej kasacie oraz rusyfikacji szkolnictwa.²⁴ Cerkiew unicka idealnie odpowiadała duchowi tolerancji, idei zgody społecznej i narodowościowej konsolidacji białoruskiego chłopstwa, szczególnie w zachodniej części kraju, gdzie przetrwała idea Unii. Także w Manifestie Wydziału Zarządzającego Prowincjami Litwy oraz jego odezwach skierowanych do ludności wiejskiej postulowano zwrot wiernym kościołów unickich, możliwość chrztu, spowiedzi i modlitwy w obrządku greckokatolickim, „jak to jeszcze nasi ojcowie czynili.”²⁵

Na Białorusi Zachodniej wspierała ruch antycarski ta część ludności białoruskiej, która nie zerwała z wiarą unicką. Według większości historyków białoruskich to właśnie na bazie wiary unickiej krystalizowała się świadomość narodowa, zaś idea restytucji kościoła narodowego odegrała rolę bodźca w walce wyzwolenczej.²⁶ D. Fajnhauz wskazał, iż w latach 1858-1859 w guberni grodzieńskiej doszło do zamieszek na tle religijnym, których uczestnicy wyrażali chęć powrotu do Unii. M.in. w gminie Dokudów, w pow. lidzkim wójt Kocharz miał do dyspozycji paruset ludzi, przeważnie prawosławnych, lecz wywodzących się z dawnych unitów.²⁷ Znany klasztor w Supraślu traktowany był jako niegdysiejszy unicki mogiłnik, rezydującego w nim ks. Klemensa Hryniwickiego uważano za depozytariusza unickich tradycji, a zaangażowani w ruch konspiracyjny lokalni włościanie należeli niegdyś do wyznania grekokatolickiego (Trochimowicz z Cieliczanki, Sawiccy z Sadowego Stoku, mieszkańcy Surażkowa).²⁸

Przywoływani już Łossowski z Młynarskim ustalili 23 konkretne nazwiska chłopów i mieszczan z zachodniej Białorusi, m.in. min. walczących w oddziałach partyzanckich Wiktora Hłaski, Krysińskiego, Szczęsnego Włodka, Walerego Wróblewskiego, Ludwika Narbutta, Miładowskiego oraz Romualda Traugutta.²⁹

---

²³ S. Marazawa, *Pounicka Białoruś* (Biblioteka Ossolineum w Wrocławiu, Dział Rękopisów, sygn.. 6854/II, ark. 1064), s. 47-48.

²⁴ D. Fajnhauz, 1863. *Litwa i Białoruś*, Warszawa 1999, s. 208; Tenże, *Prasa konspiracyjna powstania styczniowego na Litwie i Białorusi (1861-1864)*, „Rocznik Białostocki”, 1963, t.4, s.70; S. Marazawa, *op.cit.*, s. 50.

²⁵ D. Fajnhauz, 1863. *Litwa i Białoruś*, s.206; *Prasa tajna z lat 1861-1864*, cz. I, Wrocław 1966, red. S. Kieniewicz, I. Miller, s.328-329; *Powstanie na Litwie i Białorusi 1863-1864*, red. W. Djakov, Moskwa 1965, s.20, 29.

²⁶ D. Fajnhauz, 1863. *Litwa i Białoruś*, s. 208-209.

²⁷ *Tamże*, s. 210.

²⁸ R. Dobrowolski, *Powstanie styczniowe w Supraślu i Puszczy Knyszyńskiej [w:] Śladami powstania styczniowego*, red. J. Partyka, M. Żochowski, Warszawa 2014, s.82-83, 202.

²⁹ P. Łossowski, Z. Młynarski, *op.cit.*, s. 177-181 (na podstawie kwerendy źródłowej).

Stosunek unitów Królestwa Polskiego do polskiego ruchu narodowego

Jedyna w połowie stulecia na terenie zaboru rosyjskiego greckokatolicka diecezja chełmska rozciągała się wzdłuż wschodniej granicy Królestwa Polskiego z Cesarstwem, na południowym wschodzie granicząc z Galicją. Mimo wzrostu liczebności ludności unickiej, jej udział procentowy w populacji Królestwa malał. Aleksander II, przywrócił ukazem z 26 marca 1861 r. Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Konsekwencją tej decyzji był kolejny ukaz z 27 grudnia 1861 r., tworzący odrębne „wyznanie greckounickie.”³⁰

Z początkiem lat 60. przez eparchię przetoczyła się fala manifestacji, nabożeństw i procesji, symbolizujących łączność unitów z Kościołem powszechnym. Wynikało to także z poczucia łączności z Polakami, podobnie sprzeciwiających się oficjalnej Cerkwi prawosławnej i rządowi. Sprawujący rządy w latach 1851-1863 biskup Jan Teraszkiewicz, jako człowiek słabego charakteru bał się sprzeciwiać władzom rosyjskim. Dla „oczyszczenia obrządku unickiego z naleciałości łacińskich” w jego otoczeniu odgórnie umieszczano duchownych z Galicji, de facto w celu prowadzenia polityki rusyfikacyjnej i powolnego likwidowania Unii.

Bp Teraszkiewicz, nawiązując do okólnika konsystorza łacińskiego diecezji lubelskiej, polecił dziekanom, proboszczom i administratorom diecezji odprawienie nabożeństw za dusze osób, poległych na warszawskich ulicach 27 lutego 1861 r.³¹ Pierwsze z nich odbyło się w unickiej katedrze w Chełmie 9 marca 1861 r., chociaż z inspiracji reformatów i pijarów, przede wszystkim o. Adama Słotwińskiego.³² Prezes Towarzystwa Rolniczego Andrzej Zamoyski zaapelował do biskupa, aby przypominał duchowieństwu i wiernym o konieczności utrzymania ducha zgody i jedności między wszystkimi warstwami społeczeństwa. Również władze zaborcze skierowały do Teraszkiewicza pismo, w którym podkreślano, że według życzenia namiestnika duchowieństwo unickie ma starać się wpływać na uspokojenie nastrojów, wówczas „mieszkańcy nie zejda z drogi prawej, na której Rząd pragnie ich widzieć, a porzucenie której mogłoby mieć najzgubniejsze skutki dla kraju.”³³ Oczekiwano wstrzymania ceremonii religijnych, pociągających za sobą zgromadzenia ludności, co powoduje ryzyko zakłóceń porządku i nieprzewidywalnych skutków. Na kolejną prośbę władz, aby duchowieństwo nie poruszało w kościołach spraw politycznych biskup informował, że wydał stosowne rozporządzenie.³⁴ Starał się lawirować między „Scyl-

³⁰ A. Gil, *Utracona szansa. Unicy diecezji chełmskiej wobec rosyjskiego, polskiego i ukraińskiego ruchu narodowego (1815-1875)*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, 2014, t.12, s.107; J. Lewandowski, *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772-1875*, Lublin 1996, s.80; A. Korobowicz, *Zmiany w stanowisku prawnym obrządku greckounickiego w czasie tzw. reform Wielopolskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1965, t. 17, s.208.

³¹ A. Krochmal, *Kościół unicki w Galicji i na Chełmszczyźnie*, s.57 (Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej:WAPL], Chełmski Konsystorz Greckokatolicki [dalej]: ChKGK, nr 754, s.792).

³² E. Niebelski, *Nieprzejednani wrogowie Rosji. Duchowieństwo lubelskie i podlaskie w powstaniu 1863 r i na zesłaniu*, Lublin 2008, s.27; J. Lewandowski, *Na pograniczu*, s. 88 (WAPL, ChKGK, k. 792; J. Tomczyk, *Stosunek ludności Chełma do powstania styczniowego [w:] Ziemia Chełmska, Materiały z sesji historyków w Chełmie 21 VI 1961*, Lublin 1961, s. 204.

³³ A. Krochmal, *Kościół unicki w Galicji i na Chełmszczyźnie*, s. 57.

³⁴ *Tamże*, s. 58.

łą nastrojów społecznych, a Charybdą nacisków rządowych.” 20 września 1861 r. na odpust z okazji święta Narodzenia Najświętszej Marii Panny wierni przynieśli do chełmskiej katedry unickiej nawiązujący do wydarzeń z demonstracji lutowej, symboliczny złamany krzyż, po czym odbyło się nabożeństwo celebrowane przez biskupa. Natomiast kiedy podczas celebry urodzin następcy carskiego tronu Teraszkiewicz zaintonował „Te Deum”, lud zagłuszył go śpiewem „Boże coś Polskę”, a nocą powybijano szyby w pałacu biskupim.³⁵

Eugeniusz Niebelski w swej monografii o udziale duchowieństwa lubelsko-podlaskiego w powstaniu styczniowym odnotował ok. 20 księży i zakonników unickich, zaangażowanych w różne formy działalności patriotycznej.³⁶ Inni badacze w guberni lubelskiej naliczyli ich 12 – 9 z dekanatów południowych, 3 z Podlasia.³⁷

Do grona duchownych unickich zaangażowanych w wydarzenia lat 1861-1862 należeli:³⁸

- ks. Jakub Krypiakiewicz – proboszcz w Krzeszowie nad Sanem, który ustawił obok cerkwi krzyż z cierniową koroną dla uczczenia ofiar masakry warszawskiej,
- ks. Franciszek Kurkiewicz – proboszcz w Biłgoraju, uczestnik zjazdu w Biskupicach
- ks. Michał Liszkiewicz – proboszcz w Gródku nad Bugiem, aresztowany (20 listopada 1861), z zesłania do gub. ołonieckiej powrócił z pocz. września 1862 r., przywrócony na stanowisko,
- o. Pelagiusz Paweł Rzewuski – bazylianin z Białej, aresztowany (2 grudnia 1861) i zesłany do Wołogdy, wrócił z końcem lata 1862 r., od 25 września pod sekretnym nadzorem policyjnym,

³⁵ W. Śladkowski, *Chełm i ziemia chełmska w Powstaniu Styczniowym* [w:] *Powstanie styczniowe na Ziemi Chełmskiej. Tradycja i dziedzictwo*, red. Z. Lubaszewski, Chełm 2013, s. 12-13; A. Kossowski, *Z dziejów unii na terenie byłej diecezji chełmskiej w latach 1851-1866*, Lublin 1938, s. 12.

³⁶ E. Niebelski, *Nieprzejednani wrogowie Rosji*, s.295

³⁷ A. Krochmal, *Kościół unicki w Galicji i na Chełmszczyźnie*, s. 58; W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*, Lublin 1992, s. 26-27; Tenże, *Bazylianie w Królestwie Polskim*, s.166; J. Lewandowski, *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772-1875*, Lublin 1996 s.88-91; A. Kossowski, *Z dziejów unii*, s.10-12

³⁸ Nazwiska na podstawie: *Tamże*, s. 177, 180, 182; E. Niebelski, *Nieprzejednani wrogowie Rosji*, s. 42, 49, 51, 62, 93, 102, 105, 113, 119-120, 138, 334 (Archiwum Archidiecezjalne w Lublinie, Archiwum Konsystorza Generalnego Lubelskiego, Rep. 60XI -15, k.49-50-pismo Wielopolskiego z 28 V 1861; Ks. S.M., [S. Matraś] *Różne przygody Polaków pod zaborem moskiewskim w 1862 i 1863 r.*, Chicago 1894, s. 36; AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych [dalej: KRSW], vol. 7356 (mfl A.22553), Zarządzenia policyjne z wypadków 1861, k. 99-103, 212-213, raporty gubernatora lubelskiego z 4 i 26 XI 1861; Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: WAPL], Rząd Gubernialny Lubelski [dalej: RGL], Wydział Administracyjny, vol. 1123, s.341-344, naczelnik pow. białskiego do gubernatora, 27 XI/9 XII 1861; „Kurier Warszawski”, 17 II 1862, nr 38; M. Pawliszczew, *Tygodnie polskiego buntu, t.1: Okres manifestacji*, Warszawa 2003, s.31, WAPL RGL, Wyd. Adm. vo. 1218, k.138, (b.pl.), wykaz duchowieństwa pod nadzorem z 4 I 1863; P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861-1915*, cz.3, t.2, Sandomierz 1939, s.340; WAPL, RGL, Wyd. Admin. vo. 1777, k.138, gubernator lubelski do Wydziału Administracji Sekcji Wyznań RGL, 1/13 IX 1862; AGAD, KRSW, vol. 7356 (mfl. A. 22553), Zarządzenie policyjne z wypadków 1861, k.406; P. Kubicki, *op.cit.*, cz.3, t.2, s.263; AGAD, Centralne Władze Wyznaniowe [dalej:] CWW, vol.0047, s. 256; A. Kossowski, *op.cit.* s. 10-11,12, 13; W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim wobec polskich poczynań niepodległościowych*, [w:] *Chrześcijański Wschód a kultura polska*, red. R. Łużny, Lublin 1989, s. 24-25; J. Lewandowski, *Na pograniczu*, s. 88; R. Bender, *Laurysiewicz Marek Stefan*, PSB, t.16, Wrocław 1971, s.581-582.

- o. Sofroniusz Trocewicz – przełożony klasztoru bazylianów z Białej, za umożliwienie śpiewów patriotycznych po wprowadzeniu stanu wojennego w listopadzie 1861 r. zatrzymany, przetrzymany w areszcie i wypuszczony,
- ks. Mikołaj Malczyński w Hrubieszowie, uczestniczył w stawianiu „krzyża rewolucyjnego”,
- ks. Józef Panasiński, proboszcz w Dołhobyczowie, uczestniczył w manifestacjach,
- ks. Antoni Panasiński, proboszcz w Horodle, współorganizator okolicznościowych obchodów,
- o. Stefan Laurysiewicz – bazylianin z Chełma, podczas nabożeństwa żałobnego w hrubieszowskiej cerkwi unickiej autor przemowy o znieważeniu religii w Warszawie, zapraszany z kazaniami do Dubienki przez prawosławnego Rusina, dr Mikołaja Nieczaję, główny inspirator obchodów unii horodelskiej, uprzedzony o planach aresztowania zbiegł z klasztoru.

Powinien jeszcze zostać wymieniony o. Bazyli Kalinowski, b. prowincjał zakonu bazylianów, proboszcz parafii przy ul. Miodowej w Warszawie, który kazał zamknąć stołeczną cerkiew w geście solidarności po profanacji świątyń przez wojsko rosyjskie (11 grudnia 1861 r.). Biskup Teraszkiewicz nakazał po kilku dniach otworzyć miejsce kultu.³⁹

Nastroje patriotyczne wśród części duchowieństwa unickiego nasiliły się jesienią 1861 r. w związku z obchodami rocznicy Unii polsko-litewskiej w Horodle nad Bugiem. Poprzedziła je akcja agitacyjna wśród Polaków i Rusinów. We wrześniowej naradzie w Warszawie brał udział o. Laurysiewicz, jeden z inicjatorów i współorganizatorów uroczystości oraz sprowadzona przezeń kilkuosobowa reprezentacja Ukrainy Zadnieprzańskiej.⁴⁰ Same obchody zgromadziły 10 tys. osób obu obrządków, w tym ok. 100 księży rzymskokatolickich oraz unickich.⁴¹ Z powodu otoczenia miasteczka przez wojska carskie, przyjęto w pobliżu protest przeciw rozbirom Rzeczypospolitej i żądający przywrócenia jej niepodległości. Uroczystości zaczęły się nabożeństwem w cerkwi unickiej w Hrebennem odprawionym przez unitę i łacinnika. Następnie przemawiał ks. Laurysiewicz, odnosząc się do odnowienia historycznej wspólnoty 3 narodów, wizji zjednoczenia, konieczności zachowywania umiarkowanej postawy, a jednocześnie odpowiedzi na krzywdy od zaborcy.⁴²

Ostatnia faza wzmożenia patriotycznego 1861 r. na Podlasiu związana była z inspirowanymi przez biskupa rzymskokatolickiego Beniamina Szymańskiego obchodami ku czci poległych podczas manifestacji 15 sierpnia w Wilnie.⁴³ 15 września

---

³⁹ W. Kołbuk, *Bazylianie w Królestwie Polskim w latach 1817-1872*, „Roczniki Humanistyczne”, 1983, t. 18, z. 2, s. 35; E. Niebelski, *Nieprzejednani wrogowie Rosji*, s. 88; M. Pawliszczew, *Tygodnie*, t.1, s.63; W. Przyborowski, *Historia dwóch lat 1861-1862*, t.3, Kraków 1894, s.460; „Kurier Warszawski” nr 299, s.1533 z 19 XII 1861.

⁴⁰ A. Krochmal, *Kościół unicki (greckokatolicki) wobec polskich powstań*, s. 647.

⁴¹ Dane podane za prof. E. Niebelskim, opierającym się na informacjach władz rosyjskich. E. Niebelskim (*Nieprzejednani wrogowie Rosji*, s. 83). A. Krochmal (*Kościół unicki w Galicji i na Chełmszczyźnie*, s. 58) za większością autorów podaje, że było kilkanaście tysięcy uczestników.

⁴² R. Bender, *Laurysiewicz Marek Stanisław*, s.581-582; F. Ramotowska, *Tajemne państwo*, cz.2, s.474-475; E. Niebelski, *Nieprzejednani wrogowie Rosji*, s.72-84; W. Przyborowski, *Historia dwóch lat*, t.3, s.345-346.

⁴³ J. Lewandowski, *Na pograniczu*, s. 89 (AGAD, Archiwum Wyznaniowe, 2822/2, s.636 in.), T.

1861 r. procesje z parafii unickich ze Starego i Nowego Międzyrzecza przybyły do kościoła parafialnego obrządku łacińskiego w tym mieście, po czym ze znakami narodowymi religijnymi, ze śpiewami patriotycznymi prowadzone przez duchownych obu obrządków podążyły do Białej. Miały również miejsce procesje w Lublinie i Parczewie, gdzie na cmentarzu kościoła grecko-katolickiego ustawiono krzyż na pamiątkę warszawskiego znieważenia krzyża. Odpust w klasztorze bazylianów w Białej na święto bł. Jozafata, męczennika sprawy Unii uwieńczyła wspólna pielgrzymka katolików obu obrządków z Janowa (26 września 1861 r.). Tegoż dnia został poświęcony w kaplicy szpitala św. Karola Boromeusza i przeniesiony do cerkwi bazylianów obraz Józefa Simmlera „Męczeństwo św. Jozafata.” Jeszcze w listopadzie mimo rygorów stanu wojennego miały miejsce misje okolicznościowe z wzmiankowanych parafii: wieczorna procesja objęła 4 tys. osób pod przewodem bp Szymańskiego, przy czym obecni księża wzbudzali niechęć wiernych do rządu.⁴⁴

Jesienią 1862 r. duchowieństwo parafialne obu obrządków uczestniczyło w zjazdach organizowanych w celu uznania Komitetu Centralnego Narodowego za prawowitą władzę narodu polskiego.⁴⁵ Na zjazd w Biskupicach w Krasnostawskim, gdzie istniała silnie rozwinięta Organizacja Narodowa, przybyło ok. 120 duchownych, w tym unicy księża Kurkiewicz, Liszkiewicz oraz Jan Szokalski, proboszcz w Modryniu.⁴⁶ Na wypowiedź rzymskokatolickiego ks. Kazimierza Sosnowskiego o konieczności przebudzenia z letargu, powstania ziem polskich i wszystkich zamieszkujących je narodowości zareagował ks. Liszkiewicz. Podkreślił on, iż unitom nieobca jest myśl o odbudowaniu Polski, choć raczej winni myśleć o Rusi, lecz nie przybyli, by dyskutować o swobodach dla Polaków, lecz jako stróże praw narodowości ruskiej. Dyskusję zakończył akces łacinników do KCN. Doszło jeszcze nie do zjazdu chełmskich unitów, jak sugerował Przyborowski, a do spotkania 10 duchownych rzymskokatolickich u ks. Feliksa Troszczyńskiego, proboszcza hrubieszowskiego, być może z udziałem okolicznych unitów.⁴⁷

Zjazd kleru greckokatolickiego na Podlasiu, który zgromadził pomiędzy 150 a 220 osób według Romana Rogińskiego przypadł na 22 grudnia 1862 r.⁴⁸ Jego

Fręchowicz, *Cerkiew grecko-katolicka na terenie diecezji podlaskiej za rządów biskupa Beniamina Szymańskiego. Studia i materiały historyczne*, Rytm 1981, s. 52-53, 84.

⁴⁴ J. Lewandowski, *op.cit.*, s.89; T. Fręchowicz, *op.cit.*, s. 52-53, 84; B. Deskur, *Dla moich wnuków*, [w:] *Wydawnictwo materiałów do historii powstania*, t. II, Lwów 1892, s.132-134 – podaje ok. 6 tys.

⁴⁵ A. Krochmal, *Kościół unicki w Galicji i na Chełmszczyźnie*, s. 59; Taz, *Kościół unicki (grekokatolicki) wobec polskich powstań*, s. 648.

⁴⁶ E. Niebelski, *Nieprzejednani wrogowie Rosji*, s. 135-138.

⁴⁷ *Tamże*, s. 139, W. Przyborowski, *Historia sześciu miesięcy*, s.256, por. N. Pawliszczew, *op.cit.*, t. 1, s. 445.

⁴⁸ E. Niebelski, *Nieprzejednani wrogowie Rosji*, s. 139 (ogranicza funkcjonującą w literaturze liczebność uczestników do ok. 80-100). W. Przyborowski, *Historia dwóch lat*, t. 5, s. 332-335; R. Rogiński, *Kartki z pamiętnika*, Biblioteka Warszawska, t.2, 1907, s.419-420; A. Słotwiński, *Wspomnienia z niedawnej przeszłości: 1860-1871*, Kraków 1892, s. 81, A. Korobowicz, *Kler greckounicki w Królestwie Polskim 1815-1875*, „Rocznik Lubelski”, 1966, t.9, s.262; J. Tomczyk, *Ludność Łukowa i powiatu łukowskiego w powstaniu styczniowym* [w:] *Z przeszłości ziemi łukowskiej*, Lublin 1959, s.76; S. Płoski, *O stosunku ludności Podlasia do powstania styczniowego*, „Przegląd Socjologiczny”, Poznań-Warszawa 1939, t. 8, s.336; W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim wobec polskich poczynań*, s.21-30; T. Mencil, *Między powstaniami* [w:] *Dzieje*

główny organizator, mąż zaufania diecezji podlaskiej rzymskokatolicki ks. Seweryn Paszkowski rozesłał do podlaskich dziekanów unickich zaproszenie do słynącej z klasztoru paulinów i obrazu Matki Bożej Leśnej Podlaskiej. W spotkaniu wziął udział reprezentant białych, hrabia Stanisław Aleksandrowicz. W zagajeniu ks. Paszkowski wystosował apel o wspólną w sytuacji rewolucyjnej z łacinnikami linię postępowania. Ponieważ potrzebna będzie zachęta do płacenia składek finansowych i mobilizacji ochotników do walki, kler powinien złożyć przysięgę posłuszeństwa Komitetowi Narodowemu. Ks. Teofil Bojarski, proboszcz w Dobratyczach zaznaczył, że poczuwający się do wspólnoty obywatelskiej kler unicki wspomógł sprawę narodowe, o ile zgodne będą z rozsądkiem i roztropnością, ale skoro nie ma pewności, czy Komitet nie działa z krzywdą Kościoła, nie znając ludzi i planów odmawia poddania się tajemnej władzy. Na argument, że w strukturach podziemnych władz znajduje się jeden duchowny, ks. Bojarski zaripostował, że musi być zgoda papieża. Kiedy ks. Paszkowski wzywając do zaprzysiężenia władzy narodowej wznosił krzyż, tenże w zamieszaniu upadł na ziemię. Plotka o przybyciu na teren klasztoru oddziału rosyjskiego skutkowałą paniką i goście opuścili miejsce spotkania. Tak prezentował się przebieg wypadków według Przyborowskiego, natomiast A. Słotwiński wraz z Rogińskim sugerowali, że kler unicki gremialnie wsparł Komitet Narodowy. Ta ostatnia wersja przeważa w historiografii, chociaż rację miał zapewne autor „Historii dwóch lat”, jako że w późniejszym okresie dostrzec można jedynie jednostkowe zaangażowanie i rezerwę większości duchowieństwa unickiego wobec KCN i wspólnej z Polakami walki z zaborcą.⁴⁹

Udział w manifestacjach patriotycznych na terenie Królestwa Polskiego przypłaciło represjami ponad 150 księży (bez względu na obrządek), tj. ok. 4% kapłanów świeckich i zakonnych⁵⁰. W latach 1861–1864 w aktywność patriotyczną, łącznie z czynnym włączeniem się do powstania, było zaangażowanych 540 zakonników (25% społeczności).⁵¹ Historycy dostrzegają słabsze zaangażowanie kleru unickiego w porównaniu z duchowieństwem łacińskim. Wśród przyczyn wymienia się zwykle obarczenie kapłanów unickich rodzinami i obawę przed pozbawieniem rodziny źródła utrzymania w razie aresztowania, jak też o sprowokowanie władz carskich do likwidacji Unii w Królestwie.⁵² E. Niebelski stawia tezę, iż duchowni i świeccy grecko-katolicycy wykazywali niezrozumienie, rzadziej niechęć wobec antyrosyjskiego buntu. Związki kleru unickiego z łacińskim w sferze kościelnej nie oznaczały automatycznie kooperacji z polskim ruchem.

Lubelszczyzny, red. T. Mencil, Warszawa 1974, t.I, s.637; T. Fręchowicz, *op.cit.*, s. 82.

⁴⁹ Stosowna argumentacja na powyższy temat: E. Niebelski, *Nieprzejednani wrogowie Rosji*, s. 141.

⁵⁰ H. Dylągowa, *Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764-1864)*, Lublin 1981 s.140; E. Jabłońska-Deptuła, J. Gawrysiakowa, *Materiały do zaangażowania patriotycznego zakonów męskich w Królestwie Polskim w latach 1861-1864* [w:] *Materiały do historii zgromadzeń zakonnych na ziemiach polskich w XIX i na początku XX wieku*, opr. H. Dylągowa i in., Lublin 1976, s.93-198.

⁵¹ H. Dylągowa, *Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764-1864)*, s. 139-140.

⁵² H. Dylągowa, *op.cit.*, s. 140; A. Krochmal, *Kościół unicki w Galicji i na Chełmszczyźnie*, s. 59.

Wykaz duchownych unickich, uczestników powstania prezentuje się następująco:⁵³

- ks. Emil Bańkowski, czynnie walczący w powstaniu, w bitwach pod Węgrowem, Siemiatyczami i Siedlcami, dwukrotnie ranny, później kapelan w galicyjskiej Szkole Agronomicznej w Dublanach.

W gronie kapłanów z diecezji chełmskiej oraz kleryków seminarium duchownego w Chełmie, podejrzewanych o czynny udział w organizacji powstańczej znaleźli się:

- Aleksander Lebiedyński – kleryk,
- Władysław Miecieski – kleryk,
- ks. Aleksander Stankiewicz – proboszcz w Łomazach,
- ks. Jan Szokalski - proboszcz w Modryniu,
- ks. Karol Szokalski - za ukrywanie powstańców pod tajnym nadzorem policyjnym (marzec 1865 -grudzień 1866),
- ks. Jan Krypiakiewicz, proboszcz w Krzeszowie, razem z kapłanami łacińskimi spowiadał powstańców z oddziału ziemianina Rozenwarta,
- ks. Jan Eustachiewicz z Bezwoli, błogosławił powstańcom wychodzącym do walki,
- ks. Jan Śmigiełski, prześladowany za wysłanie synów oraz agitację do udziału w powstaniu,
- ks. Józef Sidorski oskarżony o agitację na rzecz powstania i podburzanie kolegów w Seminarium Duchownym w Chełmie,
- ks. Justyn Łada, proboszcz w Kopydłowie, przekazał ponad 1000 rubli ze zbiórki pieniężnej na potrzeby powstańcze, zbierał mundury i konie, utrzymywał łączność z agentami RN i zaopatrywał oddziały w amunicję (m.in. Grotusa), a według Rosjan był okręgowym naczelnikiem powstańczym. Zapłacił 200 rubli grzywny i został skazany na rok więzienia,
- ks. Jan Bojarski, proboszcz w Zabłociu i dziekan pow. bialskiego, utrzymywał kontakty z powstańcami, przechowywał dokumenty oraz 100 rubli. Pozbawiony funkcji dziekana i przeniesiony do mniejszej parafii oraz czasowo aresztowany,
- ks. Miron Mosiewicz, administrator parafii czartowickiej, aresztowany za pomoc powstańcom w 1864 r.,

⁵³ A. Korobowicz, *Kler greckounicki w Królestwie Polskim*, s. 269, 261; W. Kołbuk, *Unia kościelna w Królestwie Polskim w XIX wieku [w:] Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*. t.1, *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym*, red. S. Stępień, Przemyśl 1994, s. 26; Tenże, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim wobec polskich poczynań*, s. 26, A. Kossowski, *op.cit.* s.12, 13, 14; J. Lewandowski, *Na pograniczu*, s. 91; E. Niebelski, *Nieprzejednani wrogowie Rosji*, s. 261; J. Białynia-Chołodocki, *Księga Pamiątkowa opracowana staraniem Komitetu Obywatelskiego w czterdziestą rocznicę powstania 1863/1864*, Lwów 1904, s.308; WAPL, ChKGK, nr 357, k. nlb., gubernator siedlecki do biskupa chełmskiego, 13 XI 1868; WAPL, Kancelaria Gubernatora Lubelskiego [dalej: KGL], Wydz. Adm. 1639, s.380-380v., WAPL, Kancelaria Gubernatora Siedleckiego, nr 1, k. 6-6v -Zarząd lubelskiego wojennego oddziału do wojennego naczelnika pow. bialskiego, 7/19 X 1865, WAPL, RGL, Wydz. Adm 1640, s.7, Tamże, Adm. 1299, k. nlb. -prokurator królewski przy sądzie kryminalnym gubernatora lubelskiego do Rządu Gubernialnego Lubelskiego, 3/15 II 1864. WAPL, KGL, nr 18, k.6-6v., zarząd żandarmerii do tymczasowego cywilnego gubernatora siedleckiego, 17/29 XII 1866, H. Cederbaum, *Powstanie styczniowe. Wyroku Audytoriatu Polowego z lat 1863, 1864, 1865 i 1866*, Warszawa 1917, s.404; WAPL, ChKGK, nr 430, s.31.

- ks. Michał Kurkiewicz zadenuncjowany jako nieprawomyślny przez przewodniczącego konsystorza chełmskiego ks. Józefa Wójcickiego,
- ks. Emilian Własiewicz, proboszcz w Łosienicach korespondował z dowódcami oddziałów i przekazywał rozkazy rządu powstańczego, aresztowany w Tomaszowie. Utrzymywał pamięć o powstaniu odprawiając jeszcze 11 czerwca 1870 r. nabożeństwo żałobne,
- ks. Kornel Mosiewicz agitował do udziału w powstaniu,
- ks. Jan Lisowski, dziekan dubieński odprawił nabożeństwo dla oddziału powstańczego Neczaja i m.in. za to został „przyaresztowany” i wywieziony z Dubienki.

W marcu 1866 r. Mikołaj Charłampowicz, proboszcz w Woli Wereszczyńskiej za ukrywanie powstańca, Bolesława Kozłowskiego skazany został na dożywotne osiedlenie na Syberii, ułaskawiony ze względu na apel włościan do władz, pozostał pod ścisłym nadzorem.

Ks. Stefan Laurysiewicz, ten najznakomitszy przykład fenomenu *gente Rutheni natione Poloni*, po ucieczce z kraju, w 1863 r. powrócił z Bułgarii do Krakowa jako zastępcą komisarza pełnomocnego RN na zabór austriacki.⁵⁴

- Wśród zaangażowanych w insurekcję dzieci unickich duchownych byli:⁵⁵
- córka ks. Justyna Łady, Aleksandra w powiatach hrubieszowskim i krasnostawskim, która organizowała podwoły na zaświadczenie RN,
  - syn ks. Dymitra Zradzińskiego, proboszcza w Pawłowie, dziekana lubelskiego, Jan, aresztowany za noszenie stroju narodowego,
  - synowie ks. Bartłomieja Śmigielskiego, uczestnicy partyzantki,
  - 4 córki biskupa Kalińskiego biorące udział w demonstracjach i procesjach, oraz jego syn Leon walczący w szeregach powstańczych,
  - syn ks. Ignacego Sieniewicza, dziekana krasnostawskiego, poległy pod Fajslawicami,
  - zapewne synowie duchownych Antoniego Filewicza i Jana Patronowicza wzięli udział w powstaniu, syn tego drugiego walczył pod Pieskową Skałą, Małogoszczem, Skałą, Grochowiskami, Polichnem, Kaniowa Wolą i Fajslawicami, zesłany do gub. jenijskiej na 7 lat,
  - synowie ks. Antoniego Panasińskiego z Horodła, Aleksander i Kajetan, członkowie partii powstańczej,
  - syn ks. Jana Hukiewicza, który za udział w powstaniu otrzymał 15 lat zesłania.

Chociaż kler unicki *in gremio* dystansował się od ruchu powstańczego, zapewne w trybie odpowiedzialności zbiorowej, na kilkadziesiąt/71 probostw unickich

⁵⁴ R. Bender, *Laurysiewicz Marek*, s.582.

⁵⁵ W. Kołbuk, *Unia kościelna w Królestwie Polskim*, s.27; Tenże, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim wobec polskich poczynań*, s.27; P. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, t.1, cz.1, Sandomierz 1933, s.183; WAPL, RGL, Wyd. Adm. 1123, s.319-320 i ChKGK, k.nlb., gubernator siedlecki do biskupa chełmskiego, 13 XI 1868; „Słowo”, 1875, 18/30 I, s.1; E. Likowski, *Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, cz.2, Poznań 1880, s.164; Z. Kolumna [A.Nowoleck], *Pamiętka dla rodzin polskich*, Kraków 1868, cz.2, s.248; J. Białynia-Chołodocki, *op.cit.* s.210, 325, WAPL, KGL, 1867, nr 57, s.320; WAPL, Chełmski Zarząd Duchowny, nr 348, k.nlb., -błagoczinnyj 2-go okruga grubieszowskiego do chełmskiego zarządu duchownego, 13 XII 1884

nałożono kontrybucję w wysokości 4,5 kwoty rocznego podatku podymnego i szarwarkowego.⁵⁶

Stolica eparchii kilkakrotnie gościła uczestników zmagających zbrojnych. Jeden z oddziałów powstańczych w maju i w początkach czerwca 1863 r. dwukrotnie odwiedził chełmskie seminarium, zmuszając rektora i jego zastępcę do wydania środków finansowych na zaspokojenie potrzeb za pokwitowaniem.⁵⁷ 1 czerwca 1863 roku do opuszczonego przez garnizon rosyjski Chełma, wkroczył ze sztandarami narodowymi, orkiestrą i śpiewem *Jeszcze Polska nie zginęła*, oddział Kajetana Cieszkowskiego „Ćwieka”. Stanisław Brykczyński, adiutant dowódcy pisał:

Przyjęto nas wspaniale, duchowieństwo obu obrządków unickiego i łacińskiego [...], z chorągwiami, chórem śpiewaków, cechy mieszczańskie z chorągwiami i muzyką, a z nimi prawie cała ludność miasta [...] Kiedy minęliśmy rogatki, zabrzmiały dzwony we wszystkich cerkwiach i kościołach, zagrała muzyka [...] i tak triumfalnym pochodem dążyliśmy w górę ku katedrze, skąd po krótkim nabożeństwie, rozchwytały nas mieszczanie do domów na ugoszczenie”.⁵⁸

1 listopada 1863 roku do Chełma przybył sztab oddziału Karola Krysińskiego, entuzjastycznie witany przez chełmian.⁵⁹

Pozostaje przybliżyć wywodzących się spomiędzy unickiego kleru przeciwników powstania. Jeszcze w okresie manifestacji patriotycznych najbardziej zagorzałym rosyjskim stronnikom fundowano tzw. *kocie muzyki*, inaczej hałaśliwe zakłócanie spokoju -ks. Bartłomiejowi Patronowiczowi, proboszczowi parafii Dratów⁶⁰, a przed wszystkim kanonikowi Józefowi Wójcickiemu.⁶¹ Ks. Wójcicki, rektor seminarium chełmskiego, członek kapituły i regens w szkole diaków, oficjal konsystorza, był powiernikiem biskupa Teraszkiewicza, żonaty z jego bratanicą, mieszkający w pałacu biskupim, znany z prorosyjskiej i antypowstańczej postawy. W czerwcu 1861 r. na murze jednego z domów ukazał się paszkwil wzywający do wybicia szyb w mieszkaniu kanonika Wójcickiego. Młodzież rzemieślnicza (rzemieślnicy, terminatorzy i służący) w nocy wytlukła szyby, a wieczorem 13 czerwca wspierana przez około 1000 mieszkańców miasta, urządziła mu „kocią muzykę”: „jedni grali na piszczał-

⁵⁶ W. Kołbuk, *Unia kościelna w Królestwie Polskim*, s.29; Tenże, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim wobec polskich poczynań*, s. 29 (WAPL, ChKGK, nr 1050 [O kontrybucjach od duchowieństwa unickiego w 1864 r, k. 1-2, 3, 5-5v., 9, 12v-13, 17, 19, 22]); J. Lewandowski, *Na pograniczu*, s. 91.

⁵⁷ A. Krochmal, *Kościół unicki w Galicji i na Chełmszczyźnie*, s.72; E. Niebelski, *Nieprzejednani wrogowie Rosji*, s. 261 (WAPL, ChKGK, vol. 1159, k.37-38, raporty z 18/30 V i 23 V/4 VI 1863); W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie wobec polskich poczynań* (WAPL, RGL, nr 1641, s.86, s.137-138v.)

⁵⁸ S. Brykczyński, *op.cit.*, s.121. Zob. W. Śladkowski, *Chełm i Ziemia Chełmska w Powstaniu*, s.19.

⁵⁹ Tenże, *op.cit.*, s.21, E. Niebelski, *Ksiądz Jan Kaliński*, s.72; Tenże, *Karol Krysiński- powstaniec z Międzyrzecza*, „Rocznik Międzyrzecki”, 1982-1983, s. 24.

⁶⁰ W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim wobec polskich poczynań*, s. 24 (WAPL, RGL, Wyd. Adm. 1123, s. 105 -raport naczelnika pow. lubelskiego do gubernatora cywilnego lubelskiego, 14/26 X 1861 r.); J. Lewandowski, *Na pograniczu*, s. 88.

⁶¹ W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim wobec polskich poczynań*, s. 25 (WAPL/RGL, Adm. 1112, s.107-108-naczelnik pow. krasnostawskiego do gubernatora cywilnego lubelskiego, 5/17 VI 1861; J. Lewandowski, *Na pograniczu*, s. 77; A. Gil, *Ultracona szansa*, s. 66.

kach i fujarkach, drudzy grali na skrzypcach, inni bili w kotły, rondle i inne naczynia dźwięk wydające, a niosący barana, kota i prosię, kręcili te zwierzęta za ogony, aby przeraźliwe głosy wydawały”.⁶² Odmawiano burmistrzowi Kurczewskiemu i rewizorowi policji miejskiej Różańskiemu rozejścia się. Urzędnicy miejscy wymyślali rewizorowi popychając go, a sekretarz magistratu zrzucił mu z głowy kask. Wezwany przez biskupa pułk kozaków płk. Abukumowa, skłonił zebranych do rozejścia się. Kanonik Wójcicki zrezygnował z rektoratu, chociaż już podczas powstania za konszachty z władzami został przez oddział Heydenreicha-Kruka porwany do obozu, gdzie przywiązany do ogona końskiego oczekiwał egzekucji. Uwolniony za obietnicę przekazania na cele insurekcyjne 30 tys. rubli⁶³, Wójcicki nie zaprzestał antypolskiej aktywności, gdyż w celu skompromitowania biskupa Kalińskiego spreparował pismo Krysiańskiego o obiecanych przezeń funduszach i broni.⁶⁴

9 unickich duchownych diecezji chełmskiej otrzymało medale „za usmירnienie polskiego miatieża”, stanowiących wyraz współpracy z zaborcą i niechęci do powstania.⁶⁵

- ks. Antoni Skrobański - proboszcz w Lipinach,
- ks. Mikołaj Sebowicz - proboszcz w Czerniczynie, zięć rektora seminarium,
- ks. Ignacy Lebedyński - administrator parafii w Kamieniu,
- ks. Julian Chrościewicz - proboszcz w Śniatyczach, zięć rektora seminarium,
- ks. Cyryl Chrościewicz - proboszcz w Księżpolu,
- ks. Michał Liszkiewicz - proboszcz w Białej,
- ks. Emilian Pocij - proboszcz w Leszczynach, syn Jana, b. rektora seminarium unickiego,
- ks. Julian Kurmanowicz - proboszcz w Chodywańcach, b. kleryk seminarium chełmskiego, absolwent Akademii Duchownej w Kijowie,
- ks. Klemens Józef Panasiński, proboszcz w Chełmie/Dolhobyczowie, prowizor seminarium.

Polityka władz zaborczych spowodowała podział unickiego duchowieństwa chełmskiego na dwie grupy: zwolenników postawy prorosyjskiej i przeciwnej, występującej często wraz z polskimi aspiracjami narodowymi.⁶⁶ Mimo to nie stanowili większości księży o wykrystalizowanym poczuciu narodowym, trwałym patriotyzmie polskim, ruskim, czy rosyjskim. Świadczyć może o tym fakt, że z duchownych uhonorowanych za zdławienie polskiego buntu, po likwidacji Unii w byłym Królestwie Polskim (1875) 4 nie przyjęło prawosławia, za co byli przesła-

⁶² W. Śladkowski, *op.cit.*, s. 12; A. Kossowski, *Z dziejów unii kościelnej*, s. 11.

⁶³ W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim wobec polskich poczynań*, s. 28 (WAPL, ChKGK, nr 430, s.31); J. Lewandowski, *Na pograniczu*, s. 90; A. Slotwiński, *Wspomnienia z niedawnej przeszłości*, s. 25.

⁶⁴ J. Lewandowski, *Na pograniczu*, s. 90; E. Bańkowski, *Ruś chełmska od czasów rozbiorów Polski*, Lwów 1887, s. 51-54.

⁶⁵ W. Kołbuk, *Unia kościelna w Królestwie Polskim*, s. 25; Tenże, *Duchowieństwo unickie wobec polskich poczynań*, s. 25 (WAPL, ChKGK, nr 45, s.101-102, k. 38v-39; E. Bańkowski, *op.cit.*, s.182-183, 184; 186-188; „Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik”, 1884, s.122, 1883, s. 246-247; WAPL, ChKGK, nr 992, k.37v-38); J. Lewandowski, *Na pograniczu*, s. 87.

⁶⁶ J. Lewandowski, *Na pograniczu*, s. 92.

dowani i zbiegli do Galicji. Natomiast w grupie osób wspierających polskie dążenia w 1861 r. byli tacy, co przeszli na prawosławie, np. jeden z braci Kalińskich, Paweł. Wrogi Polakom miał się również stać ksiądz Kurkiewicz. Najwięcej powikłań odnajdujemy w życiorysie proboszcza Białej, Michała Liszkiewicza, zesłanego za udział w manifestacjach patriotycznych, przeciwnego przysiędze na wierność KCN, odznaczonego na udział w zdławieniu polskiego buntu, w 1875 r. konwertyty na prawosławie, który ostatecznie w 1886 r. miał przejść na katolicyzm.⁶⁷

Pozostaje odnieść się do kwestii udziału wiernych obrządku unickiego w Królestwie Polskim w wydarzeniach lat 1860-1864. Podobnie jak w odniesieniu do duchowieństwa, można z dużą dozą prawdopodobieństwa stwierdzić, że zaangażowanie społeczeństwa po przejściu z fazy demonstracji religijno-patriotycznych w etap dysponujemy w odniesieniu do 23 osób konspiracji i walki zbrojnej straciło na rozmachu. Znany członek Organizacji Narodowej oraz dowódca, Bronisław Deskur odnotował zapewne z przesadą we wspomnieniach, iż w zebranych przezeń oddziale szturmującym Radzyń w Noc Styczeniową znaleźli się „sami Rusini, dzielni Podlasiacy.”⁶⁸ Wpływ na dalsze zmniejszenie motywacji szerokiego akcesu grekokatolików miała mieć, jak sugeruje F. Lewicki, węgrowska klęska wielkiego zgrupowania powstańczego: „Żywy, ochoczy i patriotyczny lud podlaski, tak unicki, jak łaciński, wychodził wprawdzie ze swoich domów tłumnie do obozów, ale już nie z takim zapalem, jak pod Węgrowem.”⁶⁹

Jaka była faktyczna skala zjawiska? Dysponujemy opracowaniem Łossowskiego i Młynarskiego, którzy doszukai się 58 podlaskich Białorusinów (w domyśle unitów) -insurgentów.⁷⁰ Dla przykładu wymieńmy tych, którzy w rosyjskich materiałach źródłowych mieli zaznaczone wyznanie unickie:

Dziewięciu chłopów pochodziło z pow. radzyńskiego:

- Grigorij Glebik,
- Onufry Iwaszczuk, walczący w partii Józefa Ruckiego, zesłany na katorgę,
- Danił Jaszczuk z Romanówki, aresztowany 24 II 1864, po śledztwie zwolniony,
- Wasyl Jarosz z Tlemieniec, aresztowany 1 IV 1864, po śledztwie zwolniony,
- Jan Łysk z Tyśmienicy, aresztowany 1 IV 1864, po śledztwie zwolniony,
- Józef Opiśko z Wojny, aresztowany 7 XII 1863 i po śledztwie zwolniony,
- Antoni Pawluszczuk z Juroka, pojmany do niewoli pod Kockiem 25 XII 1863, zwolniony 16 VI 1864 i zmuszony do przysięgi wiernopoddańczej,
- Danyło Procek z Tyśmienicy,
- Aleksander Trojanczuk z Gminnego Stoku, aresztowany 1 V 1864 r.,
- Jakim Wakuła z Kapłonosa, dowożący żywność powstańcom, aresztowany 18 II 1864 w Kaplinach i uwięziony.

Jeden włościanin wywodził się z pow. bialskiego: Andrej Mikinka, żandarm narodowy, aresztowany 20 VIII 1864 i poddany Sądowi Wojennemu.

⁶⁷ Tamże, s. 87, E. Bańkowski, *op.cit.*, s. 182-183, 186-188.

⁶⁸ B. Deskur, *Dla moich wnuków*, [w:] *Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863-1864*, Lwów 1890, t.II., s. 154.

⁶⁹ F. Lewicki, *Węgrów*, Stanisławów 1881, s. 38.

⁷⁰ P. Łossowski, Z. Młynarski, *op.cit.*, s.168-174 (AGAD, Akta Zarządu Naczelnika Wojennego Oddziału Siedleckiego, k. 62, 92, 158, 230,263, 287, 302, 386, 443, 444).

Podsumowanie

Kończąc niniejszy przegląd wypada pokusić się o następujące konkluzje:

- 1). W grekokatolickich diecezjach galicyjskich, lwowskiej i przemyskiej, w 1869 r. wiernych było ok. 2.315 mln, księży ok. 2 tys., zaś ustalonych z nazwiska rusińskich uczestników powstania w zaborze rosyjskim – 17.⁷¹
- 2). Na zachodniej Białorusi byli unicy angażowali się w antyrosyjskie wystąpienia, a w agitacji władz insurekcyjnych silnie wybrzmiewał wątek powrotu do „wiary ojców.” Trudno doprecyzować, ilu uznawanych za prawosławnych potajemnie trwało przy wyznaniu grecko-katolickim (na mocy aktu połączenia z 1839 r. do Cerkwi prawosławnej przeprowadzono ok.1,5 mln unitów na Litwie i Białorusi.)⁷² Konkretnymi informacjami o udziale w powstaniu 1863-1864 r. dysponujemy w odniesieniu do 23 osób⁷³.
- 3). W Królestwie Polskim grekokatolicy tworzyli odrębny Kościół, nieliczni (w tym kler) opowiadali się otwarcie za i otwarcie przeciw polskiemu ruchowi narodowowyzwoleńczemu. Eparchia chełmska według jednego ze źródeł skupiała w 1851 r. 234 tys. wiernych, według innego w 1863 r. -223 tys.⁷⁴ Duchownych było ok. 400. Znany 10 przedstawicieli kleru unickiego uczestniczących w rewolucji moralnej 1861-1862, 17 (+1 w okresie popowstaniowym) zaangażowanych w funkcjonowanie struktur konspiracyjnych, cywilnych i wojskowych 1862-1864.⁷⁵ Jednocześnie wiadomo o kilkudziesięciu rzeszach ludzkich podczas manifestacji oraz nabożeństw patriotycznych⁷⁶. Zidentyfikowano ok. 20 dzieci parochów, blisko 60 podlaskich Białorusinów w antycarskim ruchu lat 1863-1864.⁷⁷

Skąd różnica w odniesieniu do cezur 1861-1862 oraz 1863-1864? O ile w trakcie 1. fazy wydarzeń, zaangażowanie w rewolucję moralną i ruch patriotyczny stawało się jawne, aprobowane, bądź tolerowane przez hierarchię kościelną ze względu na związek ze sferą kultu i religii, w kolejnym etapie, związanym z aktywnością konspiracyjną oraz zbrojną, miano do czynienia z jawnym oporem przeciwko władzy oraz eksponowaniem polskich celów narodowych. Taka konstatacja wydaje się wyjaśniać kwestię nader umiarkowanego akcesu do Powstania Styczniowego nie tylko grekokatolickiego duchowieństwa, ale i całej społeczności wyznaniowej.⁷⁸

---

⁷¹ B. Hołub, *Studium historyczno-geograficzne narodowości w Galicji Wschodniej w świetle spisów ludności w latach 1890-1910*, „Annales UMCS Lublin”, LXVIII, 2, sectio B, 2013, s. 27 (T. Piłat, *Podręcznik statystyczny Galicji*, t. IX, cz.1, Lwów 1913, tab.10,11; J. Buzek, *Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w XIX w.*, Kraków 1915, s. 27); zob. przypis nr 19, 20; T. Śliwa, *Kościół grekokatolicki w Galicji (1815-1914)* [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, t. II, cz.1, red. B.Kumor, Z. Obertyński, Poznań-Warszawa 1979, s. 635 (1838-1839 r. - 1748, w latach 1880-tych- 2207)

⁷² J. Zdrada, *Historia Polski 1795-1914*, Warszawa 2007, s. 313.

⁷³ Zob. przypis 29.

⁷⁴ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 141; *Historia Kościoła w Polsce 1795-1918*, red. B. Kumor, s. 427.

⁷⁵ Zob. przypisy 38, 44

⁷⁶ Zob. przypis 53

⁷⁷ Zob. przypisy 55, 58

⁷⁸ Por. E. Jabłońska-Deptuła, J. Gawrysiakowa J., *Materiały do zaangażowania patriotycznego zakonów męskich w Królestwie Polskim w latach 1861-1864*, s. 57.

BIBLIOGRAFIA - REFERENCES**Archival sources:**

- Biblioteka Narodowa we Lwowie, zesp. 45, cz.1, Rękopisy Biblioteki Poturzyckiej Dzieduszyckich, sygn. 997, Materiały dotyczące powstania styczniowego 1863-1864, s. 682, 679, 685-686.
- Archiwum Archidiecezjalne w Lublinie (AKGL), Rep. 60XI -15, k.49-50-pismo Wielopolskiego z 28 V 1861.
- Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Zbiór materiałów różnych dotyczących powstania styczniowego, sygn.10, Deklaracje przystąpienia do Towarzystwa Weteranów Polskich z 1863, s.7, 12, 27, 30.
- AGAD, Akta Zarządu General-Policmajstra w Królestwie Polskim, nr 6251, k.119; nr 6271, k.220, nr 6271, k. 220.
- AGAD, Akta Zarządu Naczelnika Wojennego Oddziału Lubelskiego, k. 141.
- AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, vol. 7356 (mfł A.22553), Zarządzenia policyjne z wypadków 1861, k. 99-103, 212-213, k.406
- AGAD, Akta Zarządu Naczelnika Wojennego Oddziału Siedleckiego, k.62, 92, 158, 230,263, 287, 302, 386, 443, 444.
- AGAD, Centralne Władze Wyznaniowe, vol.0047, s. 256.
- Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie (WAPL), Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, nr 45, s.101-102, k. 38v-39; nr 357, k. 34; nr 430, k.31, nr 754, s.792; nr 992, k. 37v-38; nr 992, k. 37v-38; nr 1050 k. 1-2,3, 5-5v., 9, 12v-13, 17, 19, 22; nr 1159, k.37-38.
- WAPL, Kancelaria Gubernatora Lubelskiego, Adm. 1639, s.380-380v; nr 18, k.6-6v.; 1867, nr 57, s.320
- WAPL, Kancelaria Gubernatora Siedleckiego, nr 1, k. 6-6v
- WAPL, Rząd Gubernialny Lubelski, Wydział Administracyjny 1640, s.7, 1299, k. nlb.; vol. 1123, s. 105, 107-108, 319-320, nr 1641, s.86, k. 137-138v., s.341-344; vol. 1218, , k.138, (b.pl.), vol.. 1777, k.138.
- WAPL, Chełmski Zarząd Duchowny, nr 348, k.nlb.
- Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Rękopisów, rkps 7228/I, Papiery B. i M. Wyslouchow, t.54, Spis włościan poległych, straconych i zesłanych w powstaniu 1863-1864; sygn.. 6854/II, ark. 1064.

Printed sources:

- Brykczyński S., *Moje wspomnienia: rok 1863*, Warszawa 1936.
- Deskur B., *Dla moich wnuków*, [w:] *Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863-1864*, Lwów 1890, t. II.
- Limanowski B., *Pamiętniki 1835-1870*, Warszawa 1937.
- Ks. S.M., [S. Matraś] *Różne przygody Polaków pod zaborem moskiewskim w 1862 i 1863 r.*, Chicago 1894.
- Miłkowski Z., *Sprawa ruska w stosunku do sprawy polskiej*, Lwów 1902.
- Rogiński R., *Kartki z pamiętnika*, Biblioteka Warszawska, t.2, 1907.
- Rudnicki W., *Rys historyczny powstania 1863-1864 w południowo-zachodnich guberniach* [w:] *Zbiór zeznań śledczych o przebiegu powstania styczniowego*, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 196-253.
- Słotwiński A., *Wspomnienia z niedawnej przeszłości: 1860-1871*, Kraków 1892.
- Sawicki-Stella J., *Udział Galicji w powstaniu 1863-1864. Wyjątek z pamiętników pułkownika Strusia Galicji* [w:] *Wydawnictwo materiałów do historii powstania*, t.2, Lwów 1890.
- Dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego i Rządu Narodowego 1862-1864*, red. E. Halicz,

Wrocław-Warszawa-Kraków 1968.

Prasa tajna z lat 1861-1864, cz.1, red. S. Kieniewicz, I. Miller, Wrocław 1966.

Powstanie na Litwie i Białorusi 1863-1864, opr. W. Dżakow, Moskwa 1965.

„Kurier Warszawski”, 17 II 1862, nr 38.

„Ojczyzna”, 12 VI, 7 X 1864.

„Dziennik Poznański”, 5 II 1864.

„Slovo”, 1875, 18/30 I \.

„Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik”, 1884, 1883.

Studies:

Bańkowski E., *Ruś chełmska od czasów rozbiorów Polski*, Lwów 1887.

Białynia-Cholodecki J., *Księga pamiątkowa opracowana staraniem Komitetu Obywatelskiego w czterdziestą rocznicę powstania r. 1863-1864 r.*, Lwów 1904.

Bender R., *Laurysiewicz Marek Stanisław, imię zakonne Stefan* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 16, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 581-582.

Buzek J., *Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w XIX w.*, Kraków 1915.

Cederbaum H., *Powstanie styczniowe. Wyroku Audytoriatu Polowego z lat 1863, 1864, 1865 i 1866*, Warszawa 1917.

Dobrowolski R., *Powstanie Styczniowe w Supraślu i Puszczy Knyszyńskiej. Próba powiązania faktów na podstawie źródeł pisanych i przekazów ustnych*, [w:] *Śladami powstania styczniowego. Aspekty historyczne i krajoznawcze*, red. J. Partyka, M. Żochowski, Warszawa 2014, s. 177-203.

Dylańska H., *Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej 1764-1864*, Lublin 1981

Fajnhauz D., *1863. Litwa i Białoruś*, Warszawa 1999.

Fajnhauz D., *Prasa konspiracyjna powstania styczniowego na Litwie i Białorusi (1861-1864)*, „Rocznik Białostocki”, 1963, t.4, s. 43-102.

Fręchowicz T., *Cerkiew grecko-katolicka na terenie diecezji podlaskiej za rządów biskupa Beniamina Szymańskiego. Studia i materiały historyczne*, Rytm 1981.

Gił A., *Utracona szansa. Unicy diecezji chełmskiej wobec rosyjskiego, polskiego i ukraińskiego ruchu narodowego (1815-1875)*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, t. 12, 2014, s. 97-112.

Grabiec J., *Powstanie styczniowe 1863-1864*, Warszawa 1921.

Hołub B., *Studium historyczno-geograficzne narodowości w Galicji Wschodniej w świetle spisów ludności w latach 1890-1910*, „Annales UMCS Lublin”, LXVIII, 2, sectio B, 2013, s. 15-40.

Jabłońska-Deptuła E., Gawrysiakowa J., *Materiały do zaangażowania patriotycznego zakonów męskich w Królestwie Polskim w latach 1861-1864*, [w:] *Materiały do historii zgromadzeń zakonnych na ziemiach polskich w XIX i na początku XX wieku*, opr. H. Dylańska i in., Lublin 1976, s. 93-198.

Kieniewicz S., *Adam Sapieha 1828-1903*, Lwów 1939.

Kolumna Z [Nowolecki A.], *Pamiętka dla rodzin polskich. Krótkie wiadomości o straconych na rusztowaniach, poległych i zmarłych na wygnaniu syberyjskim i tułactwie ofiar 1860-1866 roku*, Kraków 1868, cz. 2.

Kołbuk W., *Bazylianie w Królestwie Polskim w latach 1817-1872*, „Roczniki Humanistyczne”, 1983, t.31, z. 2, s. 153-185.

Kołbuk W., *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*, Lublin 1992.

Kołbuk W., *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim wobec polskich poczynań niepodległościowych*, [w:] *Chrześcijański wschód a kultura polska*, red. R. Łużny, Lublin 1989, s. 21-30.

Kołbuk W., *Kościół wschodni na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*, Lublin 1992.

Kołbuk W., *Unia kościelna w Królestwie Polskim w XIX w.*, [w:] *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2, *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym*, red. S. Stępień, Przemyśl 1994, s. 131-139.

- Korobowicz A., *Kler greckounicki w Królestwie Polskim (1815-1875)*, „Rocznik Lubelski”, 1966, t. 9, s. 241-264.
- Korobowicz A., *Stosunek władz świeckich do obrządku greckokatolickiego w prawa Królestwa Polskiego (1815-1875)*, „Annales UMCS”, sectio F, 1965, t. 20 s. 145-159.
- Korobowicz A., *Zmiany w stanowisku prawnym obrządku greckounickiego w czasie tzw. reform Wielopolskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 17 (1965), s. 197-209.
- Kossowski A., *Z dziejów unii na terenie b. diecezji chełmskiej w latach 1851-1866*, Lublin 1938.
- Kozik J., *Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830-1848*, Kraków 1973.
- Krochmal A., *Kościół unicki w Galicji i na Chełmszczyźnie wobec manifestacji patriotycznych i powstania styczniowego (1861-1864)*, „Teki Komisji Historycznej”, 2013, t.10, s. 47-77.
- Krochmal A., *Kościół unicki (greckokatolicki) wobec polskich powstań narodowych*, [w:] *Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczpospolitej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2017, s. 622-656.
- Kubicki P., *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861-1915*, cz.1, t.1, cz.2, t.3, Sandomierz 1933, 1939.
- Lewandowski J., *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772-1875*, Lublin 1996.
- Lewicki F., *Węgrów*, Stanisławów 1881.
- Likowski E., *Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, cz.2, Poznań 1880.
- Łossowski P., Młynarski Z., *Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy w powstaniu styczniowym*, Wrocław 1959.
- Maliszewski J., *Powstanie styczniowe. Notatki biograficzne uczestników*, Warszawa 1931.
- Marazava S., *Pounicka Białoruś (1839-1917)*, [w:] *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku. Tom 6. Kościół katolicki*, red. T. Gawin (*Bibliotheca Europae Orientalis. Studia*), s. 46-89.
- Mencel T., *Między powstaniami* [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t.1, red. T. Mencel, Warszawa 1974.
- Micińska M., *Galicjanie -zesłańcy po powstaniu styczniowym. Na zesłaniu w głąb Rosji, działalność księdza Ludwika Ruczki, powroty*, Warszawa 2004.
- Niebelski E., *Karol Krysiński- powstaniec z Międzyrzecza*, „Rocznik Międzyrzecki”, 1982-1983, t.14-15, s. 5-44.
- Niebelski E., *Ksiądz Jan Kaliński – ostatni obrońca Unii na stolicy biskupiej chełmskiej*, „Rocznik Chełmski”, 1995, t.1, s.65-77.
- Niebelski E., *Nieprzejednani wrogowie Rosji. Duchowieństwo lubelskie i podlaskie w powstaniu 1863 roku i na zesłaniu*, Lublin 2008.
- Pawliszczew M., *Tygodnie polskiego buntu, t.1: Okres manifestacji 1861-1862*, Warszawa 2003.
- Piłat T., *Podręcznik statystyczny Galicji*, t. IX, cz.1, Lwów 1913.
- Płoski S., *O stosunku ludności Podlasia do powstania styczniowego*, „Przegląd Socjologiczny”, t. 8, Poznań-Warszawa 1939.
- Przyborowski W., *Historia sześciu miesięcy: ustęp z dziejów 1862 roku*, 1904.
- Przyborowski W., *Historia dwóch lat*, t.3, Kraków 1894.
- Ramotowska F., *Tajemne państwo polskie w powstaniu styczniowym. Struktura organizacyjna*, cz.2, Warszawa 2000.
- Stella-Sawicki J., *Galicja w powstaniu styczniowym*, Lwów 1913.
- Śladkowski W., *Chełm i Ziemia Chełmska w Powstaniu Styczniowym* [w:] *Powstanie Styczniowe na Ziemi Chełmskiej. Tradycja i dziedzictwo*, red. Z. Lubaszewski, Chełm 2019, s. 6-20.
- Śliwa T., *Kościół greckokatolicki w Galicji (1815-1914)* [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, t. II, cz.1, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań-Warszawa 1979, s. 628-651.
- Tomczyk J., *Ludność Łukowa i powiatu łukowskiego w powstaniu styczniowym* [w:] *Z przeszłości ziemi łukowskiej*, Lublin 1959.
- Zdrada J., *Historia Polski 1795-1914*, Warszawa 2007.

Zieliński S., *Bitwy i potyczki 1863-1864*, Rapperswil 1913.

Ziółek J., *Kościół greckokatolicki w powstaniach narodowych*, „Rocznik Białkopodlaski”, 2000-2001, t.8-9, s. 177-186.

